

ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ ДО ТЛУМАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТА ОЗНАК ЕКОНОМІЧНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ДЕРЖАВ

**ХАПАТНЮКОВСЬКИЙ М.М. – аспірант кафедри міжнародної економіки
Київського національного торговельно-економічного університету**

УДК 330.13.131.7

Исследована еволюция взглядов на экономический суверенитет. Выявлено влияние глобализационных процессов на трансформацию условий и механизмов поддержки экономического суверенитета государств. Раскрыты факторы усиления угроз экономическому суверенитету в условиях использования наднациональных механизмов противодействия мировому кризису для стран-членов региональных союзов.

Ключові слова: суверенітет, економічний суверенітет, національний суверенітет, міжнародне право, глобалізація.

Постановка проблеми

Тяжкий та довготривалий перебіг світової рецесії, асиметричність прояву для окремих економік її негативних наслідків внаслідок високого рівня інтегрованості в міжнародні торговельно-економічні та кредитно-фінансові зв'язки поновили серед наукової та політичної спільноти дискурс щодо можливостей протидії деструктивним екзогенним впливам. Наразі при аналізі глобальної економічної реальності все актуальнішим стає питання про роль національних регуляторних систем як механізму збереження економічного суверенітету.

Поєднання гео економічних і геополітичних процесів виявляє основний конфлікт сучасної доби, що містить ознаки системного та може бути ідентифіковано як суперечність між створенням глобальної економічної системи, рушієм якого виступають процеси транснаціоналізації, та збереженням націо-

нальної форми господарювання. Здійснюючи вагомий вплив на світогосподарські процеси, національні економіки і в особі нинішніх лідерів, і очевидних аутсайдерів, піддаються сильному зовнішньому тиску. За таких обставин для країн світової спільноти основним завданням стає утримання відтворювальної здатності національної економічної системи, збереження її самодостатності та забезпечення економічної безпеки з метою поновлення економічної динаміки. Це актуалізує пошуки дієвих механізмів збереження суверенного економічного розвитку та економічного суверенітету в умовах дестабілізації та глобальної турбулентності.

Ступінь розробки наукової проблеми

Проблемам економічного та національного суверенітету присвячена низка праць вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, таких, як С. Мочерний [9], І. Біщенко [7], І. Левін [12], А. Моїсєєв, М. Єршов [11], Л. Грінін [3], Т. Бордачов та ін. Питанням, що пов'язані з впливом глобалізаційних процесів на розвиток окремих національних економік та світову економіку в цілому, присвятили свої роботи Д. Белл, А.Б. Вебер, К.С. Гаджієв, Р.С. Грінберг, Дж. Гелбрейт, А.Г. Дугін, В.М. Кульков, Ю.М. Осипов, М.А. Пивоварова, В.Т. Рязанов. У роботах вчених приділяється увага суперечливій взаємодії національного та наднаціонального, екзогенних та ендогенних детермінант впливу на сталий економічний розвиток країн в умовах розвитку інтеграційних процесів та глобальних викликів.

Разом із тим, аналіз наукових робіт по окресленій проблематиці засвідчив, що питання суверенітету в більшості випадків досліджується в площині політико-правового аналізу, наразі все очевиднішою виступає потреба у більш комплексному розкритті цього явища з огляду посилення вагомості його економічної складової. Уваги потребує аналіз економічного суверенітету, як з огляду генези поглядів на його формування, так і особливостей його розуміння в умовах дисфункції національних регуляторних систем в перебігу світової фінансової кризи. Не менш важливим та актуальним для новітніх досліджень залишається питання механізму взаємозв'язку між національним економічним суверенітетом і глобалізацією.

Метою дослідження в представленій статті є еволюція підходів до тлумачення поняття «економічний суверенітет» та його трансформація під впливом глобалізаційних процесів.

Виклад основного змісту

Вітчизняний та міжнародний досвід засвідчує, що у сучасному світі захищати національну економіку, відгородивши її від зовнішнього світу та ізолювавши її від світового економічного процесу є не тільки недоцільним, але і просто неможливим. Це виявляє себе і в високих рівнях інтегрованості в міжнародну торгівлю (для України показники експортної та імпоротної квот коливаються на рівні 45-50 %), і в високому попиті на зовнішні фінансові ресурси, які не можуть бути компенсовані національним капіталом. За таких обставин більш коректно можна говорити не стільки про можливість ізоляції, скільки про процес адаптації національної економіки до умов глобальних трансформацій.

В умовах постійного техніко-технологічного світового прогресу, загострення конкуренції на світових ринках товарів, послуг та капіталів, стрімкого переформатування світової економічної та фінансової архітектури із зміною статусу основних суб'єктів глобального розвитку, неможливо собі уявити існування національного господарського комплексу, який не вступає в обмін з цим бурхливо мінливим економічним світом. Саме тому проблема національної економічної суверенності

стає не тільки проблемою окремої держави, окремої країни, а виступає як геоекономічна проблема в цілому.

Проаналізуємо еволюцію підходів до феномену суверенітету та визначимо, які обставини актуалізують поновлення уваги до цієї проблематики в сучасну добу.

Початково в суспільствознавчій думці проблема суверенітету розглядалася, перш за все, у політологічній традиції. Так, висхідною передумовою в концепції суверенітету (XVI століття) було ототожнення її з абсолютною монархією. Важливо підкреслити, що сам термін суверенітет походить з латинської «*sovereignus*», яке має більш давнє коріння – «*souverain*» і «*souverainete*» і більш давнє *sovrainetet* (XIII в.). Термін вживається як «характеристика суверена», того, «хто стоїть зверху» (XI-XIII ст.) на чолі держави[1]. При цьому суверенітет уже в цій первинній своїй суті пов'язувався із повною незалежністю держави від інших держав в його внутрішніх справах і в зовнішній політиці.

Але досить швидко прийняття конституцій в Європі, що обмежували владу монархів в сфері прав власності, розподіл влади по самостійним «гілкам» як «противага» надмірній централізації, відокремили ідею суверенітету від монархії і асоціювали її з ідеєю верховної влади. Поняття суверенітету стало ідеальним, що відображає стан «повноцінної» держави, і одночасно – реальним, ознакою сильних держав, які диктують свою волю слабким. Достатньо чітке тлумачення суверенітету можна зустріти в працях Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Т. Гоббса та інших. Так, Ж. Боден вперше ввів наукову абстракцію «державний суверенітет», тобто суверенітет в інституціональному політико-владному аспекті[2]. Саме тоді суверенітет втрачає первинний сенс простої переваги і набуває політико-правового значення. Подальший розвиток вчення про суверенітет з урахуванням еволюції в державному управлінні призвело до необхідності введення категорій національного суверенітету і народного суверенітету, що є абсолютно логічним з позиції верховенства влади. Вживання поняття «суверенітет» в інших випадках, наприклад, у відношенні особистості, стирає кордони між особистістю і державою, наділяючи їх загальними якостями щодо владних повноважень.

У системі міжнародних відносин, що виникла після 30-річної війни та Вестфальського миру 1648 року, принципи суверенності держав поступово отримали загальноєвропейське визнання. Однак, важливо зауважити, що ця «нормативна траєкторія» міжнародного права була повністю описана лише до кінця XVIII-початку XIX. Нині в Статуті ООН[3] і в деяких інших міжнародних угодах є положення про суверенні рівності держав і право націй на самовизначення, що поряд з підвищенням ступеня зовнішньої безпеки більшості країн суттєво сприяло зміцненню ідеї національного суверенітету в міжнародних відносинах у другій половині XX століття. Хоча тенденція на визнання суверенних прав поєднувалася з тенденцією на їх добровільне скорочення самими ж суверенами.

Аналіз фахової літератури з проблем суверенітету більш пізнього періоду показує, що поняття економічного суверенітету держави, хоча і розширює ареал застосування в теорії міжнародного права та практиці міжнародних відносин держав, все ще залишається однією з найбільш заплутаних і не до кінця досліджених категорій.

Розкриваючи еволюцію підходів до визначення суверенітету, не можна обійти доробок однієї із яскравих гілок світової економічної науки XIX – початку XX ст. – так званої історичної школи Німеччини, яка надала нових ознак теорії розвитку національних економічних систем, сформувавши свого роду альтернативу класичній ліберальній парадигмі.

Питання економічного суверенітету в розробках основоположника німецької історичної школи Фрідріха Ліста невідривно пов'язані з теорією національних економічних інтересів. Найважливіший тезою в теорії Ф.Ліста є ідея про межі та потенціал реалізації законів ринкового господарства та вільної конкуренції, які, разом з тим, не повинні підпорядковувати світові інтереси в рамках інтересів однієї країни, тобто ареал вільної конкуренції лише національним економічним упорядкуванням. Вчений протиставив концепцію національної асоціації продуктивних сил, підкресливши пріоритет внутрішнього ринку над зовнішнім і переваги поєднання фабрично-заводської промисло-

вості із землеробством. Ф. Ліст наголошував, що систему виховного протекціонізму може з успіхом застосувати лише держава з помірним кліматом, достатньо значною територією з різноманітними ресурсами та значним населенням[4].

Інший німецький економіст цієї ж школи Г.Ф. Шмоллер окреслив ключові ознаки національної економіки, які дозволяють реалізувати повноцінно національні економічні інтереси на противагу більш раннім стадіям формування цілісної та суверенної держави: економічні контакти на основі концентрації і згод, свобода внутрішніх ринків товарів та робочої сили, свобода переміщення, національний поділ праці, сучасні шляхи сполучення, правові та організаційні зв'язки, одноманітні правила торгівлі, промислова та аграрна політика, єдина державна податкова, митна, грошово-кредитна система, система державних і комунальних позик, державне військо, школи, державні шляхи сполучення, наявність міжнародних договорів. У підсумку, народне господарство постає сукупністю суспільства в державі і взаємно пов'язаних індивідуальних та корпоративних господарств, включаючи і фінансове господарство країни[5].

Більш пізні напрацювання проблем суверенітету вже в XX ст. у тому чи іншому аспекті знайшли своє розкриття в розробках таких шкіл, як політичний реалізм, лібералізм, неомарксизм, конструктивізм, французька школа міжнародних відносин та функціоналізм[6].

Так, представники школи політичного реалізму (неореалізму) вважають, що суверенітет означає наявність у держави вищої влади для вироблення і реалізації законів. Національний суверенітет забезпечує державам, з одного боку, свободу поведінки, а з іншого – зобов'язує їх нести відповідальність за свої дії. На думку сучасних послідовників-реалістів, глобалізація не чинить впливу на таку основну характеристику планетарної політики, як територіальний розподіл світу. Разом з тим не варто забувати, що новий поштовх до інтенсифікації наукових пошуків щодо проблем економічного суверенітету держав в середині XX ст. був тісно пов'язаний із проблеми встановлення нового міжнародно-

го економічного порядку (НМЕП) в умовах розпаду колоніальної системи, трансформації взаємин між колишніми метрополіями та колоніями, формуванні нових механізмів непрямого контролю колишніх метрополій над політично самостійними суверенними державами. За таких обставин поняття економічного суверенітету розглядається в якості суб'єктивного права держави його економічної незалежності, у відповідності з принципом поваги її суверенітету, а відтак підвищує ефективність забезпечення економічної незалежності держави в міждержавних правовідносинах[7].

Прихильники сучасного лібералізму вважають, що наразі держава втратила свої атрибути і вже не може бути головним гравцем на світовій арені. На думку вчених проліберального напрямку, поняття національного інтересу вичерпало себе, ним маскуються інтереси бюрократичних груп, які на цей час домінують. Держави, вважають ліберали, можуть бути юридично суверенними, але на практиці вимушені вести постійні переговори з усіма акторами світової сцени, в результаті чого свобода їхніх дій серйозно обмежується. Глобалізація трактується ними як остаточний продукт довготривалих трансформацій світової політики, які призвели до того, що держави перестали бути головними акторами на світовій арені. На думку вчених цього напрямку, зростаюча економічна і технологічна взаємозалежність суспільств спричиняє появу якісно нової світової системи політичних відносин, для яких національний суверенітет виступає не більше ніж атавізмом.

Варто також акцентувати увагу на позиції сучасних неомарксистів щодо можливостей збереження та підтримки економічного суверенітету країн. Вони вважають, що руйнівними силами міжнародних відносин є не держави, а класи, і поведінка всіх акторів пояснюється саме класовими особливостями. Неомарксистичні стверджують, що пануюча в капіталістичній світовій системі ідеологія гіперлібералізму змінює роль національного суверенітету. Основна функція держави полягає, перш за все, у сприянні ринковим силам. Водночас держава поступово втрачає функції соціального захисту населення.

Провідною засадою конструктивізму є постулат стосовно того, що не існує універсальних, раз і назавжди зафіксованих істин або понять. Конструктивісти зазначають, що світ постійно змінюється, і люди самі є причиною цих трансформацій. На думку вчених-конструктивістів, основні проблеми міжнародних відносин визначаються не інтересами, не силою або владою держав, а нормами та принципами, якими керуються політичні лідери, що їх представляють. Тому суверенітет залежить від культури в широкому розумінні цього слова.

Дещо дистанціюється від попередніх позицій представників сучасної французької школи соціології міжнародних відносин, які вважають, що держава вже не є не тільки єдиним, але й панівним актором міжнародних відносин. Посилення взаємозалежності та процеси глобалізації спричиняють появу фундаментально нових тенденцій у світовій політиці. Відбувається автономізація діяльності акторів – етнічних, релігійних, культурних, професійних та інших груп, багатонаціональних фірм, представників ринкових, комунікативних, інформаційних та міграційних потоків, а також діаспор, мафіозних кланів, особистостей тощо. У цих умовах державний суверенітет підривається “розщепленням” лояльності індивіда між трьома відносно самостійними сферами – державою, транснаціональними та соціокультурними мережами.

З точки зору школи функціоналізму (транснаціоналізму), лише глобальна міжнародна організація спроможна гарантувати мирні відносини між державами, подолавши негативні наслідки національних суверенітетів. Функціоналізм вбачає у міждержавному співробітництві шлях досягнення політичної мети: інтеграції держав у ширшу спільноту через поступове відмирання їхніх суверенітетів[8].

Попри очевидні відмінності окреслених течій та напрямів щодо можливостей відтворення та збереження суверенітету держав в сучасну добу, на нашу думку, ключовим для них всіх є пошук відповідей на питання: наскільки держава як інститут змінилася в процесі своєї еволюції за кілька останніх століть і наскільки впливовішими стали інші актори, яку роль у трансформації суверенітету

відіграють процеси глобалізації? Саме з цих питань, очевидно, й розгортатимуться подальші активні дискусії.

Щодо розкриття проблематики економічного суверенітету держави у вітчизняній літературі, то варто вказати на певну малочисельність наукових розробок зазначеного напрямку. На нашу думку, зумовлено це тим, що сам зміст зазначеного явища, продовжує трансформуватися у зв'язку зі змінами масштабів участі сучасної України в міжнародних відносинах, характеристик самих держав-контрагентів, а також в залежності від того, хто виступав вищим сувереном. І в цьому сенсі варто виділити напрацювання С. Мочерного, який підійшов до розкриття категорії «економічний суверенітет» через розкриття категорій «суверенітет», «національний суверенітет», «національна безпека як складова національного суверенітету», «економічна безпека» та «економічна незалежність». У результаті він прийшов до висновку, що економічний суверенітет доцільно визначити як «...можливість розширеного відтворення національної економічної системи і, перш за все, прогресу продуктивних сил в інтересах людини, сучасної адаптації до можливих несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов, особливо до умов глобалізації»[9].

Апелювання до новітніх розробок українських науковців щодо проблематики національного економічного суверенітету дає розуміння того, що в умовах активізації глобалізаційних процесів економічний суверенітет вже не може розглядатися як ексклюзивна власність держави. Виникає таке поняття як «економічна залежність», де економіка окремої країни, як система, розглядається виключно через взаємодію двох груп держав, що позначаються у домінуючій залежності; центр та периферію; метрополію та сателіти. У кожному з випадків, домінуючою державою виступає провідна індустріально розвинута країна з числа Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Суттєво важливим у цьому контексті виглядає припущення про виняткову важливість так званих зовнішніх чинників на економічну активність групи залежних країн, що проявляються через діяльність багатонаціональних корпорацій, міжнародних товарних ринків,

зовнішню допомогу, комунікаційну залежність та інші детермінанти, присутність яких свідчить про наявність широкого кола інтересів з боку індустріально розвинутих країн за кордоном. Таким чином, у теоріях економічної залежності зроблена спроба пояснити існуючий наднизький рівень розвитку окремих країн в умовах активізації економічної взаємодії суб'єктів світової економіки. За таких обставин нерівність та асиметрія економічного та соціально-економічного розвитку, як така, виступає неминучою сутнісною ознакою самої природи міжнаціональних зв'язків[10].

Вплив глобалізаційних процесів на умови відтворення та збереження економічного суверенітету знайшли своє розкриття в цілій низці сучасних праць російських дослідників: у роботі І. Бліщенко та Ж. Дорія «Экономический суверенитет государства»[7] розкривається правовий зміст поняття економічного суверенітету держави в сучасну добу, в праці М. Єршова «Экономический суверенитет России в глобальной экономике»[11] основна увага приділена розгляду тих підходів в реалізації регуляторної спроможності задля зміцнення економічних позицій Росії у світі в умовах посилення міжнародної конкуренції. У монографії І. Левіна «Суверенитет»[12] автор на основі дослідження соціально-політичної сутності та юридичної форми суверенітету стверджує, що попри всі модифікації та трансформації його сутнісних ознак, справжньої основою суверенітету є власність. Суверенітет опирається на власність, і в той же час суверенітет, як політичний, так і юридичний, використовується панівним класом для закріплення і охорони існуючої системи власності.

Проблематика суверенітету невід'ємна ще від однієї проблеми, яка посилює свою значимість в контексті розвитку інтеграційних процесів. Мова йде про перегляд ролі наднаціональних регуляторів як інструменту протистояння викликам світової рецесії в рамках регіональних економічних союзів. Найбільш гостро наразі ця проблема торкнулася країн Європейського союзу, що дало підстави звинувачувати Брюссель у нехтуванні суверенних прав країн європейської спільноти щодо проведення ними самостій-

ної монетарної та фінансової політик. Так, на саміті країн ЄС в жовтні 2012 року суперечливі плани по створенню банківського союзу в рамках євросони, в дебатах прямо вказувалося на те, що мова йде фактично про передачу країнами-членами ЄС частини свого економічного суверенітету об'єднанню [13].

Попри те, що в умовах кризи євросони ця проблематика найбільш гостро виявила себе, разом з тим вона не раз піднімалася в перебігу всього розвитку європейського регіонального проекту під назвою ЄС. При чому питання не стояло в площині «або-або». Як і прибічники, так і супротивники ідеї європейського дому шукали відповіді, виходячи із сформованих практикою реалій. Так, англійський вчений, член палати лордів Д. Ллойд, захищаючи ідею непорушності суверенітету держав у міжнародних відносинах, стверджував, що підпорядкування нормам міжнародного права не тягне за собою розчинення державного суверенітету в більш високому державному утворенні, це, скоріше, визнання суверенною державою системи правових принципів, обов'язкових для цих держав. Обмеження, на його думку, накладаються тільки на дії в міжнародній, але не у внутрішній сфері [14]. Державний суверенітет є фундаментом у регулюванні міжнародних відносин і створенні міжнародних організацій і міждержавних об'єднань. Це визнано нормами міжнародного та національного права. Разом з тим, глобалізація та участь в інтеграційних союзах не ведуть до відмирання інституту держави, а виставляють до держави набагато більш високі вимоги, пов'язані з переплетенням і зіткненням національних інтересів різних держав. У цих умовах держави включаються в більш складні структури міжнародних відносин, саме час ставить перед ними вимоги про посилену міжнародну відповідальність за свої внутрішні справи.

Оскільки світові ринки товарів, послуг, капіталів виходять за межі території однієї держави, то глобальне регулювання, яке уособлюється через відповідні наднаціональні інституції, виступає більш широким процесом, ніж просто питання про економічні взаємовідносини між суверенними національними економіками. Все це означає, що категорія «економічний суверенітет» може іс-

тотно змінитися під впливом мінливої структури міжнародних економічних відносин. Можна говорити про відносність національного економічного суверенітету. Це проявляється в декількох тенденціях.

По-перше, в рамках національних економік виникають повноваження щодо контролю та завдання «правил гри» особливих самоврядних інститутів, які здійснюють регулювання глобальних ринків. Ці інституції взаємодіють безпосередньо вже з транснаціональними організаціями, а також з іншими аналогічними інститутами в інших національних економіках. По суті, це інтернаціоналізовані економічні інститути всередині національних економік.

По-друге, міжнародні фінансові інститути беруть участь у розробці і підтримці ринкових правил, які виходять за рамки регулювання в національній економіці.

Усе це показує, що хоча в рамках національної економіки залишається контроль за національними економічними інститутами та суб'єктами, однак механізми національного економічного суверенітету неминуче підлягають змінам та перерозподілу повноважень на користь наднаціональних регуляторів.

Висновки

Аналіз підходів до визначення сутності поняття економічний суверенітет дозволяє сформулювати низку узагальнень та висновків. Найбільш активно проблематика суверенітету знайшла своє розкриття в політико-правовому та інституціонально-економічному аспектах. Еволюція підходів до ідентифікації сутності економічного суверенітету є відображенням суперечливих процесів:

- формування державності в європейських країнах (XV – XVIII століття),
- протистояння наукових поглядів та доктрин економічного розвитку ліберального, марксистського, націоналістичного тощо спрямування (XIX-XX століття),
- постколоніальної трансформації світового устрою та появи політично незалежних держав зі збереженням складної системи непрямої залежності від колишніх метрополій (II половина XX ст.),
- впливу глобалізаційних та інтеграційних процесів на відтворювальні можливості

АНОТАЦІЯ

Досліджено еволюцію поглядів на економічний суверенітет. Виявлено вплив глобалізаційних процесів на трансформацію умов та механізмів підтримки економічного суверенітету держав. Розкрито чинники посилення загроз економічному суверенітету в умовах використання наднаціональних механізмів протидії світовій кризі для країн-членів регіональних союзів.

країн, що є активними їх учасниками.

Попри певні відмінності в тлумаченнях, суверенітет визнається як властиве державі верховенство на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах. Незважаючи на тривалий науковий дискурс щодо дієвості держави в умовах активізації зовнішніх детермінант розвитку, термін «суверенітет» характеризує властивості держави і тільки держави. Новітня фаза розвитку міжнародних торговельно-економічних, фінансових, технологічних та інформаційних відносин супроводжується активними взаємовпливами країн – суб'єктів глобалізаційних процесів. При цьому взаємодія країн-суб'єктів і країн-об'єктів організаційно і змістовно здійснюється за допомогою, насамперед, їх рушіїв – транснаціональних корпорацій і розгалуженої мережі міжнародних організацій.

Наразі саме транснаціональний капітал та наднаціональні інститути ототожнюються з найбільшими загрозами економічному суверенітету національних економік. Однак, тут не можна не враховувати, що сам глобальний капітал має національне «обличчя» та зумовлений інтересами певної держави.

Подальші дослідження проблем економічного суверенітету, на наш погляд, доцільні в площині зміни ракурсу осмислення проблеми його утримання і зміцнення в сучасних умовах. Зокрема, це обумовлює застосування відтворювального підходу до розуміння ролі, місця та завдань національної економіки, адже сучасна національна економіка є складною соціально-економічною цілісністю, суперечливим поєднанням економічних інтересів всіх економічних суб'єктів і інститутів в рамках певної території, які виступають як резиденти так і нерезиденти, крім того вона є системою мережі господарських зв'язків як

SUMMARY

The evolution of views on economic sovereignty. The effect of globalization on the transformation of the conditions and mechanisms to support the economic sovereignty of the states. The factors increasing threat to economic sovereignty in the use of supranational mechanisms to counter the global crisis to the member countries of the regional associations.

внутрішньокорпоративних, внутрішньогалузевих, міжгалузевих, так і міжнародного та глобального рівня інтегрування.

Література

1. Большая советская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bse.sci-lib.com/article107296.html>
2. Боден Ж. Сочинение о государственной власти. М.: Наука, 2001
3. Устав ООН и Статут Международного Суда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/charter>
4. Фридрих Лист «Национальная система политической экономии». Граф СЮ. Витте «По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист». Д.И. Менделеев «Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленной России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года»: Сборник / Составл. и предисловие В.А.Фадеева. – М.: Издательство «Европа», 2005. – С. 196.
5. История экономических учений / Под ред. А. Г. Худокормова. Ч. 2. – М, 1994. – С. 92.
6. Кремень Т. Еволюція поглядів на державний суверенітет/ Політичний менеджмент 2004р. випуск №1
7. Блищенко И.П. Экономический суверенитет государства: Учеб. пособие / И. П. Блищенко, Ж. Дориа. — М.: Изд-во РУДН, 2001. — 150 с.
8. Хорошева А.С. Сущность экономического суверенитета: политэкономический аспект./Экономика і організація управління. Випуск № 1 (7). – 2010. – С.105
9. Мочерний С. Национальный и экономический суверенитет страны / С. Мочерний // Экономика Украины. — 2005. — № 10. — С. 4-13.
10. Резнікова Н.В./Визначення категорії економічної залежності в умовах двополярної залежності економіки/ Міжнародна економіка та менеджмент.— 2013.
11. Ершов М.В.Экономический суверенитет России в глобальной экономике / М.В. Ершов. – М.: ЗАО «Издательство«Экономика», 2005. – 280 с.
12. Левин И.Д. Суверенитет / Предисловие докт. юрид наук, проф. С. А. Авакьяна /И. Д. Левин — Спб: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. — 373 с.
13. В центре внимания саммита ЕС в Брюсселе – кризис в еврозонеhttp://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine_in_russian/2012/10/121018_ru_s_eu_summit.shtml
14. Ллойд Д. Идея права – .М.: Прогресс, 2002.- С. 211-219